

СТАТТІ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

О.Б.Головко (Київ)

ДЕРЖАВА РОМАНОВИЧІВ ТА ЗОЛОТА ОРДА
(40-50-ті рр. XIII ст.)

У статті на фоні міжнародного життя Східної Європи в середині XIII ст. розглядається перебіг взаємовідносин держави Романовичів із Золотою Ордою.

Історія вторгнення монгольських полчищ до Східної та Центральної Європи, створення нової політичної системи у східній частині європейського континенту постійно перебуває в центрі уваги дослідників, має величезну історіографію¹. Проте накопичення інформації, вироблення нових підходів, пошук оригінальних напрямків аналізу джерел сприяють виникненню нових питань у науковців, спонукаючи їх до подальшого дослідження історії величезної держави монгольських ханів, вивчення механізмів взаємовідносин державних новоутворень монголів у прикаспійських та причорноморських степах з країнами та народами Центрально-Східної Європи.

Автор запропонованої статті робить спробу на підставі узагальнення висновків попередників та власних спостережень представити картину взаємовідносин державного об'єднання Данила та Василька Романовичів з монголами в контексті міжнародного життя 40-х - 50-х років XIII ст.

Вочевидь, що напад монголів на давньоруські князівства, у тому числі їх похід на Волинь та Галичину взимку 1240-1241 р., не були якоюсь несподіванкою для князів Данила та Василька Романовичів. На Русі було відомо, що в 1229 р. відбулася виправа монгольських полків на р. Урал (Яік) та у Поволжя, де були розбиті половці, саксини та волзькі булгари. В першій половині 30-х років відбувалися постійні конфлікти монголів та волзьких булгар, які закінчилися повним розгромом держави останніх у 1236 р.² В 1235 р., за свідомством персидського письменника Абдаллаха ібн Фазлаха, на курултаї в Каракорумі монгольські хани вирішили "спрямувати переможний меч на голову вождів русів та асів"³, здійснити похід проти народів Східної Європи. В другій половині 30-х років почався наступ монголо-татарських полчищ на захід. В грудні 1237 р. монголи напали на східнослов'янську Рязанську землю.

Русь не була готова дати належну відсіч нападникам: у той час у Східній Європі різко загострюються міжкнязівські відносини. Одним з головних конфліктів тоді була велика війна в Південній Русі, в якій брали участь Чернігівщина, Київщина, Смоленщина, Волинь і Галичина. Володарі цих земель активно залучали до конфлікту сусідів: Угорщину, Польщу, половців, ятвягів та литовців. Зазначимо перш за все, що і монгольська експансія, і зазначена війна драматично позначилися на долі Києва. 1236 року в цьому місті князем став Ярослав Всеволодович, союзник Данила Романовича та смоленського князя Володимира Рюриковича⁴. Останній до того часу активно боровся в Середньому Подніпров'ї з чернігівськими князями. На початку 1238 р. Ярослав Всеволодович, довідавшись про загибель брата владимирського князя Юрія, повертається на батьківщину. Місто на Дніпрі займає чернігівський князь Михайло, а в Галичі тоді правив його син Ростислав. "И потом, - пише галицько-волинський літописець, - приде Ярослав Суж-

дальский и взя Киев под Володимером, не мога его удержати, йде паки Суждалю. И взя под ним Михаил, а Ростислава сына своего, остави в Галичи"⁵.

Князі Михайло Всеволодович і Ростислав Михайлович влітку 1238 р. відвоювали у Данила Перемишль, але це був їх останній успіх. У другій половині 1238 р., скориставшись відсутністю князя Ростислава в Галичі, Данило підійшов до міста, і після нетривалої облоги на третій день взяв столицю Прикарпаття. "Данило же, - пише галицький книжник, - вниде во град свой и прииде ко пречисте святей Богородици, и прия стол отца своего, и обличи победу, и постави на Немечьских вратех хоругвь свою"⁶. Наприкінці 1239 р. монголи на чолі з ханом Менгу вперше підійшли до Києва, але не захопили його. Незначний час Київ тримав смоленський князь Ростислав Мстиславич, але був вибитий новим галицьким володарем. Князь Данило посадив тут тисяцьким боярина Дмитра. Саме Дмитро очолив оборону міста наприкінці 1240 р.

Важливо підкреслити, що на момент захоплення Києва монголами в Південній Русі фактично відновилося державне утворення, прообразом якого було політичне об'єднання Романа Мстиславича початку XIII ст. Його сини Данило та Василько Романовичі майже тридцять п'ять років боролися за це. Протягом майже всієї першої половини XIII ст. на Волинь і особливо на Галичину висловлювали претензії численні східнослов'янські та іноземні володарі, але те, що саме Романовичі досягли успіху, не було історичною випадковістю. Безумовно, останні акорди епопеї по відновленню держави Романа здійснювалися вже в умовах монгольської навали, яка значною мірою підірвала силу суперників Данила та Василька. Але все ж головним моментом у відновленні об'єднаного Галицько-Волинського князівства-держави були величезна воля, ратний запал та в цілому вдала дипломатія Романовичів. Неабияке значення мала соціальна підтримка князів на Волині, відновлення такої на Галичині, де на середину XIII ст. підсилюється табір прихильників Романовичів. Хоча слід зазначити, що галицький книжник значно перебільшує любов та приязнь галичан до братів Романовичів.

Вірогідно, 6 грудня 1240 р. після тривалої облоги монголам вдалося захопити Київ. Відчуваючи недостатність сил для опору нападникам, князь Данило вирушає до Угорщини, прагне створити союз проти кочівників. Волинський князь попрямував на захід ще до приходу монголів до Києва ("...ехал бяше Данил угры королеви и еще бяшетъ не слышал приход поганых татар на Киев"⁷), де почав вести переговори про спільні дії проти нападників. Цей союз мав бути скріплений шлюбом дочки короля Бели IV та старшого сина Данила Лева. Угода з королівським правлячим домом мала гарантувати подальше невтручання угорців у галицькі справи. Проте Бела відмовив Данилові⁸.

Протягом грудня 1241 р. монгольські війська розорили Волинь і Галичину. Хроніст Рогерій повідомляє, що під кінець цього місяця до Угорщини прийшло повідомлення про підкорення монголами сусідньої Русі⁹. Але, можливо, що бої в західноруських землях продовжувалися і в січні 1241 р. Літопис розповідає про захоплення монголами Колодяжина, Кам'янця, Володимира, Галича та інших міст¹⁰. Необхідно зазначити, що бойові дії з монголами в західноруських землях не тривали довго, хоча ряд міст чинили завойовникам відчайдушний опір. Кочівникам, зокрема, не вдалося захопити Кременець, Данилів та нещодавно побудований Данилом Холм. Загалом ступінь розорення західноруських земель була меншою, ніж північного сходу Русі.

В 1241-1242 рр. монгольські раті воювали безпосередньо з військами католицьких країн, а саме з полками володарів Польщі, Угорщини, Чехії та Германії¹¹. Необхідно зазначити, що тут, як і на Русі, у противників монголів не було єдності. Внутрішні протиріччя між монархами Центральної Європи виявилися більш сильними, ніж бажання об'єднати спільні зусилля для бороть-

би із страшною небезпекою. В той час головним для найбільш потужних політиків Європи - римського папи Григорія IX та германського імператора Фрідріха II - був конфлікт між собою, а не загроза зі сходу. Великопольським та сілезьким рицарям, яким допомагали невеликі загони хрестоносців: тамплієрів, іоаннітів, тевтонців (останні у зв'язку з нападом монголів на Польщу тимчасово відмовилися від наступу на Псков!), на підтримку йшов лише чеський король Вацлав, але він запізнився: 9 квітня 1241 р. під Легницею монголи відсвяткували свою чергову перемогу.

Угорщина, незважаючи на всі заклики її короля Бели IV, також не отримала будь-якої допомоги ні від імператора, ні від папи. Країна, послаблена внутрішніми сварами, була не здатна організувати належний опір монгольським полчищам. 11 квітня 1241 р. при Шайо військо угорського короля Бели IV було повністю розгромлене, а країна - розорена кочівниками.

Навіть близька смертельна небезпека для Германії не змусила імператора Фрідріха II покинути Італію. Імператор посилав туди лише інструкції відносно заходів, які слід було вжити проти монголів. А його суперник - майже столітній папа Григорій IX у той час розробляв плани про те, як використати ситуацію, що склалася, на свою користь. Є інформація, що у папи виникла ідея вступити в тісну взаємодію проти ворогів з монголами, але його смерть 21 серпня 1242 р. перешкодила реалізації цих намірів.

В грудні 1241 р. монгольські полчища вийшли на береги Адріатики, але через деякий час повернули на схід. 11 грудня помер великий каан ("великий хан") Угедей, що вимагало участі Бату та його наближених у виборах нового володаря¹². Відхід завойовників на схід розпочався весною 1242 р., коли монголи отримали інформацію про події в монгольській ставці.

Є всі підстави думати, що в 1241 - 1243 рр. між монгольською верхівкою та Романовичами ще не була налагоджена якась система взаємовідносин, оскільки, як вважає В.Л.Сгоров, зворотний похід кочівники здійснювали дуже повільно. Тільки взимку 1242 - 1243 рр. монгольські орди появляються знову в прикорноморських та прикаспійських степах¹³.

Поряд з цим необхідно зазначити, що в першій половині 40-х років деякі південні володіння Русі потрапляли в той чи інший ступінь залежності від монголів, ставали структурними складовими величезної кочівницької імперії. Тут слід сказати про прикордонні зі степом зони південноруських та західноруських земель, а саме про Переяславльський край, Поросся, Пониззя, землі берладників ("вигонців галицьких") та ін. Монгольська ставка в Сараї, а також монгольські воєначальники (темники) прагнули встановити й утримувати над ними свій безпосередній контроль. Так, у XII ст. населення Дунайсько-Дністерського межиріччя перебувало значною мірою під контролем Галичини. На початку XIII ст., в пору громадянської війни, вплив Галича в цьому регіоні зменшується, хоча берладники взяли активну участь у першому зіткненні з монголами під час калкських подій 1223 р. В першій половині XIII ст. на частину земель між Карпатами та Дністром посилює свій вплив Королівство Угорщина¹⁴. Монгольська експансія призвела до страшного розорення Дністровсько-Дунайського межиріччя, яке потрапляє під владу степовиків¹⁵. Відомо, що в 40-і рр. Переяславльським краєм безпосередньо управляв монгольський намісник¹⁶.

Подібну систему залежності можна прослідкувати й стосовно Болохівської землі, володарі якої опинилися на початку 40-х рр. XIII ст. під патронатом монгольських воєначальників і, як розповідає літопис, поставляли хліб загарбникам ("Оставили бо их татарове, да им орють пшеницю и проса")¹⁷. Безсумнівно, конфлікт з васалами монголів міг мати дуже негативні наслідки для Данила, однак галицько-волинський князь проявив у цій ситуації рішучість, тим більше, що болохівці загрожували галицькому Пониззю.

Весною чи літом 1241 р. князь Ростислав, який вступив у взаємодію з галицькими боярами, вирушив з Чернігова на захід. По дорозі до нього приєдналися болохівці. Об'єднаними силами вони напали на Пониззя, де оточили центр ареалу місто Бакоту. Оборону міста очолив воєвода князя Данила канцлер Кирило, якому було доручено заздалегідь навести тут порядок після боярського панування. Канцлеру вдалося завдати поразки нападаючим, і невдовзі Ростислав змушений був повернутися додому. Дізнавшись про цей напад, Данило вирушив на болохівські землі, де повністю знищив союзні монголам міста-фортеці. Цей похід пізньої осені 1241 р. привів до відновлення влади Данила на Болохівській землі, а також до розвалу ворожої Романовичам коаліції.

Дещо пізніше князь Данило (він тоді перебував у Холмі), отримав від половця на ім'я Актай інформацію про те, що його розшукують якісь монгольські воєначальники Маніман та Балай за наказом хана Бату, який повернувся з Угорщини. Основні монгольські орди на чолі з Бату з'явилися, як зазначалося вище, у причорноморських та прикаспійських степах взимку 1242-1243 рр.¹⁸, тому є підстави думати, що інформацію від половця князь Данило отримав десь у середині 1243 р. Він вирішив ухилитися від контактів з монгольською верхівкою, оскільки тоді зустріч з Бату нічого доброго йому не могла принести. Відомо, що після цього монгольські полки розорили волинські землі в районі Володави (ареал між Холмом та Берестям) і **"много зла створше"**¹⁹.

В 1243 - 1245 рр. в нижньому Поволжі формується державне утворення монголів на чолі з ханом Бату. Мова йде про політичне утворення, яке було західною частиною величезної імперії кочівників. Назва цієї держави, яку до 1255 р. очолював Бату, в перші роки її існування чітко не визначена. Досить часто джерела називають її "країною кипчаків", "країною Дешт-і-Кіпчак", "Улусом Джучі", "Улусом Бату". В 70-х роках XIII ст. з'явилася назва "Орда". А назва "Золота Орда" почала поширюватися не раніше XIV ст., тобто в той час, коли фактично держави у тому вигляді, як її створив Бату, вже не було. Проте ми у подальшому тексті будемо для зручності викладу використовувати назву держави монголів Поволжя середини XIII ст. - "Золота Орда"²⁰.

17 серпня 1245 р. Данило та Василько в битві під Ярославом здобули перемогу над своїми головними суперниками. Ця перемога, як пише Г.Вернадський, "зробила галицького князя Данила Романовича наймогутнішим з володарів на сході Центральної Європи, і Бату поспішив випередити будь-яку спробу з боку Данила відстояти свою незалежність"²¹. Як нам здається, цей погляд спрощує реальні відносини, які склалися між Данилом та Бату в середині 40-х років XIII ст.

"В лето 6758, - повідомляє галицько-волинський літопис. - Приславшу же Могучееви посоль свои к Данилови и Василкови, будущю има во Дороговьскыи: "Дай Галич". Після наради з Васильком Данило вирішив їхати до Сараю, щоб у безпосередніх переговорах з Бату домовитися про подальші відносини з монголами ("И думав с братом своим и поеха ко Батыеви река: "Не дамь полу отчины своей, но еду к Батыеви самь"²²). В літературі утвердилася думка, що в той час у Сараї вирішили відібрати у Данила Галичину і віддати її якомусь іншому князеві (можливо, суздальському Ярославу Всеволодовичу)²³. З контексту літопису складається враження, що в цих подіях певну автономність у діях проявив монгольський темник Могучей (Мауцій), який, вірогідно, навіть без узгодження із Сараєм, здійснив свій демарш стосовно Романовичів.

Тому Данило та Василько Романовичі вирішили захищати свої права, вступивши безпосередньо в контакти з ханом Бату. Як справедливо зазначає

І.П.Крип'якевич, князь Данило вирушив захищати в Орді свою "напів-батьківщину" - Галичину²⁴. За даними католицького місіонера П'єтро де Карпіні, Романовичі ретельно готувалися до подорожі, домовилися з Бату про надання Данилові охоронної грамоти²⁵. Це було дуже важливо, оскільки невдовзі після подорожі Данила в Сараї було вбито чернігівського князя Михайла. Отруєний був у ханській ставці і суздальський князь Ярослав Всеволодович, батько князів Олександра та Андрія. Можна повністю погодитися з точкою зору В.І.Ставицького, що загибель цих князів стала наслідком суперечностей між двома монгольськими політичними центрами - Каракорумом та Сараєм, оскільки перший з них підтримував Михайла, а другий - Ярослава²⁶.

Хоча спілкування з могутнім монгольським володарем Бату, судячи з його опису галицьким книжником, мало вкрай принизливий для руського володаря характер, проте Данило добився в Орді великої дипломатичної перемоги. Хан визнав права Данила на Волинь і Галичину ("и поручена бысть земля его ему, иже беаху с ним"). Вочевидь, тепер, перебуваючи під патронатом Бату, Данилові було легше протистояти іншим монгольським ханам і темникам. На думку І.П.Крип'якевича, тепер галицько-волинські князі мали висилати на вимогу ханської ставки допоміжне військо, а інколи платити данину²⁷. Проте ступінь цієї залежності держави Романовичів від Сараю саме в другій половині 40-х років не варто перебільшувати. Головну увагу монгольська ставка тоді приділяла Північно-Східній Русі та Подніпров'ю. Перебування в Сараї та переговори з ханом Бату не призвели до різкого погіршення рівня суверенності держави Данила та Василька. В цьому відношенні Південно-Західна Русь, як це справедливо пише М.Ф.Котляр, була у значно кращому становищі порівняно з Північно-Східною, де монголи здійснили перепис населення, організували жорстоку систему збору подушного податку, проводили рекрутські набори²⁸. До цього необхідно додати, що в південно-західних землях Русі не існувала система баскачества, яку можна спостерігати в Північно-Суздальській Русі, монгольська ставка не вимагала щорічних приїздів західноруських князів до Сараю для демонстрації своєї васальної підлеглості.

Тут необхідно звернути увагу на те, що наслідки монгольської навали були відмінними для різних країн, по яких у першій половині XIII ст. завдали удару полчища кочівників. Руські князівства, на відміну від багатьох країн Сходу не були повністю підкорені монголами і не ввійшли до адміністративно-територіального складу їх державного утворення, а потрапили в залежність від Золотої Орди. Американський дослідник Ч. Дж. Гальперін пояснює це не тим, що монголи не могли управляти землеробськими суспільствами, або опорою загарбникам з боку населення Русі, а периферійним положенням останньої. Видатки від податей з руських земель не окупалися витратами на пряме їх адміністрування монголами²⁹. До цього необхідно додати, що загарбницькі походи виснажили їх. У той час відбувався розпад єдиного державнополітичного організму кочівників, між окремими частинами крихкої імперії виникли величезні суперечності, які призводили до конфліктів та воєн.

Данило, повернувшись із Сараю і відчуваючи можливість подальшого погіршення взаємин із Золотою Ордою, вирішив використати наслідки цієї подорожі для підготовки до боротьби з монголами. Саме тоді Данило встановив добрі стосунки із своїми західними сусідами - Угорщиною та Польщею. Мотивацію дій угорського короля Бели чітко визначає літописець: "Бояся бо ся его, яко был бе в татарех, победы Ростислава и угры"³⁰. В 1247 р. було укладено шлюб Лева Даниловича і дочки угорського короля Бели Констанції. Після смерті мазовецького князя Конрада в 1247 р. у Данила встано-

вилися дружні відносини з його сином князем Земовитом, разом з яким він у подальшому неодноразово веде війни проти ятвягів. Паралельно галицький князь нормалізував відносини з краківським володарем Болеславом Сором'язливим.

Тоді ж руський володар встановив тісні контакти з римською курією. Необхідно зазначити, що саме в той час папство проводило активну політику щодо поширення свого впливу на країни як Східної, так і Центральної Європи. У стосунках з монголами курія вбачала два можливих сценарії розвитку подій. Перший варіант, до якого схилилося папство, полягав у встановленні добрих відносин з монголами, а потім поширенні впливу католицької церкви як на кочовиків, так і на країни та народи, що потрапили в залежність від монгольських ханів, у тому числі й руські князівства. Другий варіант передбачав використання антиординської боротьби народів Східної Європи, зокрема Русі, проти загарбників³¹. У взаєминах з курією в другій половині 40-х років Данило Романович сподівався використати авторитет Риму в контактах з центральноєвропейськими монархами. Знаючи непримиримість Риму в релігійному питанні, князь Данило не відкидав вірогідність переговорів на тему можливого єднання церков, але умовою для цього ставив надання Заходом реальної допомоги Русі в боротьбі з ординцями.

Визначення всіх параметрів східної політики папства є дуже важливим, оскільки, як справедливо зазначає О.В.Назаренко, у дослідників ще немає "повної ясності в питанні про роль та реальні цілі папської політики в цій частині Європи, її взаємозв'язку з діями Риму на південному заході Русі, в Галицько-Волинській Русі"³². Необхідно зазначити, що римська курія в цьому плані прагнула налагодити контакти і з Володимиро-Суздальським князівством. Зокрема, на думку Б.Я.Рамма, взимку 1245-1246 рр. з Суздаля в Ліон було направлено посольство до понтифіка³³. Безумовно, що політику папства не можна розглядати лише крізь призму релігійно-церковної діяльності - місіонерської діяльності курії, її прагнень підкорити Русь у релігійному відношенні. Тут треба враховувати й обставини жорстокої боротьби, яка тоді продовжувала точитися в Центральній Європі, а також те, що в середині 40-х рр. багато західноєвропейців вірили, що незабаром відбудеться нове вторгнення монголів до Центральної Європи, а саму їх появу пов'язували з кінцем світу³⁴.

3 травня 1246 р. папа Інокентій відправив сім листів різним адресатам, в яких простежувався комплексний план папства, що стосувався політики курії як православної Європи, так і монголів. Зокрема, понтифік просить Данила допомогти особам, яким папа доручав збирати інформацію про монголів. В одному з послань папа брав державу Данила під свою опіку³⁵. Тоді ж Інокентій направляє одному з прибалтійських єпископів листа, в якому надає йому право призначати єпископів та священників на Русь, тобто фактично папа розпочав процес навернення Русі до латинства.

Таким чином, на момент початку листування з Данилом папа прагне використати допомогу руського володаря для організації розвідувальної діяльності своїх агентів у монгольському середовищі, а також робить певні кроки щодо реалізації своїх намірів підкорення руської церкви престолу св. Петра. Проте друга частина діяльності курії досить швидко почала давати збої, і це видно з листа, направленою Данилу 27 серпня 1247 р., в якому папа був змушений через складні умови йти на поступки навіть у питаннях віри. Тоді ж папа заявив про заборону іншим королям, а також хрестоносцям претендувати на володіння в землях Данила та Василька³⁶. Курія взяла під свій захист державу цих князів, що Ю.Ю.Свідерський справедливо вважає їхньою дипломатичною перемогою³⁷.

23 січня 1248 р. папа Інокентій IV у листі до князя Данила просив: "Як-

що тобі буде відомо про те, що військо татар збирається напасти на християн, передай про це улюбленим синам, братам Тевтонського ордену, які мешкають у землях руських. Це повідомлення через братів дійде до нас, що дозволить нам продумати, як з Божою допомогою організувати мужній опір означеним татарам"³⁸.

Проте після цього на певний час листування між римською курією та галицькими князями припиняється. Вірогідно, це було пов'язане, з одного боку, з усвідомленням Данила, що йому не вдасться добитися конкретної військової допомоги проти татар, а, з іншого, - з тим, що римська курія відчула: галицький володар не збирається реально йти на поступки у питаннях віри. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що в своїх відносинах з країнами Центральної та Східної Європи Рим, як універсальна релігійно-політична сила, перебував у досить складній ситуації. Папство прагнуло, з одного боку, тримати всіх християнських монархів та їх країни під своїм патронатом, а, з іншого, - жорстке суперництво між означеними державами, зокрема боротьба, яку ті вели за "австрійську спадщину" в другій половині 40-х років XIII ст., змушувало курію орієнтуватися на той чи інший ворогуючий табір. І тут знаковим є те, що приблизно того ж, 1247 р., аналогічного розчарування бездіяльністю римської курії зазнав угорський король Бела, який тоді також не дочекався якоїсь реальної підтримки від папи³⁹.

Після повернення монголів до причорноморських степів відбувся адміністративно-територіальний розподіл підвладних та підконтрольних земель. Згідно з інформацією Платона де Карпіні, лісостеп та степ правобережжя Дніпра контролював Корейца (Куремса давньоруських літописів), на лівобережжі Дніпра вони перебували в управлінні Мауці (Могучея давньоруських літописів)⁴⁰. Землі між Дністром та Дунаєм з середини 60-х років XIII ст. були під контролем Ногая⁴¹.

Під час переговорів з ханом Бату Данило визнав свою залежність від хана Золотої Орди, проте Галицько-Волинська держава не була повністю підкорена монголами. В другій половині 40-х рр. в імперії кочівників відбуваються значні конфлікти, у тому числі з приводу питання про систему залежності руських земель від монголів. Наявність цього конфлікту проявилася ще в середині 40-х рр., коли внаслідок зазначених суперечностей були вбиті чернігівський князь Михайло Всеволодович та суздальський князь Ярослав Всеволодович. У 1248 р., після смерті каана (великого хана) Гуюка, всупереч волі Бату його вдова Огуль-Гамиш призначила Андрія Ярославича князем у Володимирі на Клязьмі. Його ж брат Олександр мав "Киев и всю Русьскую землю"⁴². Проте тоді князь Олександр мешкав у Новгороді, а в місті на Дніпрі посадив намісника⁴³. Отже, залежність від монголів держави Данила та Василька в другій половині 40-х рр. була досить номінальною⁴⁴, а самі князі готувалися до активного опору завойовникам. Можна в цілому погодитися з думкою І.Б. Грекова, що тоді володіння Данила фактично не входили до складу "руського" улусу Орди⁴⁵.

Суперечності між Сараєм та Каракорумом тривали до початку 1251 р., коли великим ханом став прихильний Бату каан Менгке. Саме з того часу почалась активізація золотоординської політики стосовно як Північно-Східної, так і Південно-Західної Русі. На межі 50-х рр. Данило та Андрій зробили спробу використати існуючі серед монголів чвари для організації опору завойовникам. У 1250 р. до Рязані і Володимира здійснив подорож митрополит Кирило⁴⁶, який незадовго до того повернувся на Русь з Нікейської імперії⁴⁷. Метою дипломатичної місії було встановлення союзу між двома потужними політичними об'єднаннями Русі. В 1251 р. князь Андрій Ярославич одружився на дочці галицького володаря. Тодішнє посилення князя Андрія, його не-

залежна політика, союз з Данилом невдовзі викликали реакцію з боку монголів. У 1252 р. володіння Андрія були спустошені монгольським військом хана Неврюя⁴⁸.

Паралельно починається натиск монголів і на володіння Данила та Василька. На початку 50-х рр. знову посилюються сепаратистські настрої в Болохівській землі. Місцевий воєвода Мілей прагне, спершись на допомогу монголів ("приехаша татаре ко Бакоте, и приложися Милей к ним"), вийти з-під контролю Данила. Монголи сюди направляють свого баскака⁴⁹, вірогідно, не тільки для управління територією, а й для координації дій. Тоді ж Куремса зробив невдалу спробу захопити Кременець, а його поплічник князь Ізяслав (на думку М.Ф.Котляра, Ізяслав Володимирович⁵⁰) - завоювати Галич, але син Данила Роман розбив союзника Куремси і взяв його в полон⁵¹.

Вочевидь, Данило, одержавши перемогу, розумів, що головне зіткнення з кочівниками ще попереду. Про зростання напруженості на кордоні Південно-Західної Русі з монголами стало відомо і в папській резиденції в Ліоні. Ще в 1252 р. за посередництвом угорського короля Бели IV Данило Романович відновлює свої контакти з римською курією⁵². Як здається, угорський володар прагнув використати це для зміцнення своїх позицій у боротьбі за "австрійську спадщину". 14 травня 1253 р. папа Інокентій IV оголосив хрестовий похід проти монголів, але закликав до нього не шведів та німців, а країни Центральної Європи (Польщу, Чехію, Моравію, Сербію, Помор'я), котрі на той час не були здатні до війни з ординцями⁵³. В літературі справедливо зауважується, що тоді головним бажанням римського папи в контактах з Данилом було проведення його коронації та поширення католицизму на підданих князя, проте не слід відкидати і того, що активізація монголів як на півночі (напад Неврюя), так і на заході Русі (дії болохівців та Куремси) не могли не викликати занепокоєння в Ліоні. Але реально папа не мав можливості організувати реально хрестовий похід на схід, а тому його заклик виявився лише словесною декларацією.

В той же час активну діяльність у Польщі розпочинає спеціальний посланець папи - абат Оппізо з Месани. Б.Я.Рамм та М.Ф.Котляр вважають, що Оппізо був нунцієм (папським послом) у Пруссії та Лівонії⁵⁴. Проте необхідно зазначити, що цей церковний діяч сильно впливав на політичні події в Польщі. "Великопольська хроніка" повідомляє, що саме тоді під його патронатом відбулася канонізація польського святого Станіслава⁵⁵. Науковці звертають увагу на те, що згода курії на цю канонізацію польського святого пояснюється особливою роллю, яка відводилася Римом польській церкві у процесі католицького наступу на схід⁵⁶. Про відправлення свого посла на схід папа повідомив володарів центральноєвропейських країн у згаданій вище буллі папи від 14 травня 1253 р. У другій половині 1253 р. папські послани на чолі з Оппізо прибули на Русь і передали Данилові папську грамоту з пропозицією прийняти королівську корону.

Вірогідно, тема про коронацію холмського володаря виникла ще до 1253 р. Галицький літописець згадує: "Древле бо того прислалъ к нему (до Данила. - Авт.) пискупа Беренського и Каменецького, река ему: "И приими венець королевства". Он же в то время не приял бе, река: "Рать татарская не престаеъ зле живущи с нами, то како могу прияти венець бес помощи твоей"⁵⁷. Вірогідно, що прибув єпископ кам'янецький та беренський Вільгельм⁵⁸, під час переговорів з яким Данило відмовився від проведення церемонії і заявив, що коронація може бути здійснена лише за умови організації хрестового походу проти монголів. М.Чубатий висловив думку, що переговори з Вільгельмом відбулися в 1248 р.⁵⁹. Проте згадка про напружені відносини Романовичів з монголами дає підставу стверджувати, що означені переговори відбу-

лися десь у 1252 р., що й викликало травневу буллу Інокентія про проведення хрестового походу та відправлення на схід спеціального нунція Оппізо.

В серпні 1253 р. Данило зустрівся в Кракові з папським легатом Оппізо, який привіз йому корону. Однак князь відмовився вести переговори: "Не подобаєть ми видитися с вами чюжей земли, нь паки"⁶⁰. Згодом, за інформацією Галицько-Волинського літопису, Оппізо прибува на Русь. Папського нунція супроводжували польські князі Болеслав і Земовит, польські магнати.

Рочник Красінський під 1253 р. згадує про коронацію Данила: "В рік Божий 1253 Данило князь Русі королем коронувався"⁶¹. Польський історик церкви В.Абрахам дійшов висновку, що Оппізо побував на Русі або у серпні - вересні, або в грудні 1253 р.⁶², проте реальний перебіг попередніх коронацій подій того року (наприкінці серпня 1253 р. Данило зустрічався з Оппізо у Кракові !) свідчить, що церемонія могла відбутися тільки під кінець року. Отже, коронація в Дорогичині, як вважають деякі дослідники, відбулася наприкінці, ймовірно у грудні, 1253 р.⁶³.

В ході переговорів з папським нунцієм, які, вірогідно, розпочалися в Холмі, а продовжувалися в Дорогичині, князь Данило спочатку знову відмовлявся від коронації, оскільки висловив сумнів у чергових обіцянках папи. Переконали його мати Анна, а також союзники - князі Болеслав і Земовит, з якими він у той час воював проти ятвягів. "Опиза же приде венець неся, обещаеаяся, яко: "Помощь имети ти от папы". Оному же одинако не хотящу, и убеди его мати его, и Болеславъ, и Семовитъ, и бояре Лядьские, рекуще, дабы прияль бы венець"⁶⁴.

В ході переговорів Оппізо пообіцяв від імені папи Інокентія зберігати православні обряди на Русі в обмін на підкорення руської церкви Риму. Галицький книжник повідомляє: "Он же (Данило. - Авт.) венець от бога прия, от церкве святых апостол, от стола Петра, и от отца своего папы Некентия, и от всех епископов своих. Некентий бо кльняше техъ хулящимъ веру грецкую правоверную, и хотящу ему сборъ творити о правой вере, о воединеньи церквы. Данило же прия от Бога венець в городе Дорогычене"⁶⁵.

В історичній літературі справедливо зазначається, що коронацію в першу чергу слід розглядати як політичну, а не релігійну акцію⁶⁶. Необхідно зауважити, що в Дорогичині відбулося визнання західноєвропейським світом прав Данила, який де-факто вже давно визнавався королем Русі, на всю давньоруську спадщину.

Коронація не призвела до організації якоїсь реальної підтримки Романовичам з боку католицького світу. Щоправда, 17 травня 1254 р. папа звернувся до пруського архієпископа Альберта, якого перед тим, у березні, призначив своїм спеціальним легатом на Русі, з вимогою організувати в Пруссії виступ хрестоносців проти татар, але, без усякого сумніву, цей заклик понтифіка виявився таким же безрезультатним, як і попередній 1253 р.⁶⁷. С.Томашівський вважає, що папа змарнував багато часу на війну з імператором, а згодом помер, що зірвало проведення хрестового походу⁶⁸. Але така точка зору видається наївною. Папство і не могло, і не хотіло тоді загострювати свої відносини з монголами.

Вірогідно, тоді ж князь Данило остаточно зрозумів, що всі контакти з Римом не мають перспектив для створення якоїсь антиординської коаліції. Це стало зрозумілим з приходом нового папи Олександра IV (1254-1261 рр.). Він зайняв більш жорстку тактику щодо Русі, став підтримувати суперників Романовичів, а в квітні 1257 р. римська курія доручає своїм наближеним розпочати пропаганду хрестового походу проти Русі, обіцяючи його учасникам відпущення гріхів. Роком пізніше папа заборонив місіонерам вести пропаганду хрестового походу проти монголів⁶⁹.

Істотна корекція східноєвропейської політики папства пов'язана з тим, що саме з середини 50-х років монголи вели активний наступ проти мусульман. Зокрема, в 1258 р. їх війська на чолі з ханом Хулагу захопили Багдад, а через рік вийшли на східний берег Середземного моря. Хану Хулагу в цьому наступові допомагали загони золотоординського хана Бату, а згодом - хана Берке⁷⁰. Проте на межі 50-х - 60-х років відбувається чергова метаморфоза в політиці курії. Олександр VI 25 січня 1260 р. закликав рицарів Тевтонського ордену до походу проти монголів і передав їм усі руські землі, які вони під час походу завоюють. 21 березня та 8 квітня папа повторив цей заклик у листах до магістра Гартмуда фон Грюнбаха⁷¹. Зміна ставлення папи до Золотої Орди, вірогідно, пов'язана із загальним погіршенням відносин Риму з монголами, що стало наслідком провалу планів курії щодо використання наступу хана Хулагу проти мусульман на Близькому Сході⁷².

Повертаючись до війни Данила з монгольським темником Куремсою та його союзниками⁷³, слід зазначити, що в 1254 р. Данило підготував широкомасштабну кампанію на схід, яку здійснив взимку 1254 - 1255 рр. "По рати же Кремьянецької Куремьсине, Данил воздвиже рать противу татаром"⁷⁴. Галицький літописець розповідає, що рать Данила та Василька здійснила напад на Болохівську землю, а Лев Романович завоював Побужжя (район сучасного Південного Бугу). Весною наступного, 1255 р. інший син Данила Шварн завоював міста Східної Київщини, що належали монголам⁷⁵. Докладний опис походів Романовичів у цю буферну зону дає підстави для деяких додаткових висновків. Перш за все докладний опис території, де проходили бойові дії. Крім відомої з домонгольських часів Болохівської землі, тут згадується Межибожжя, Побожжя та район Случі й Тетерева. Означена інформація, яку, вірогідно, зафіксував очевидець цієї війни, свідчить, що в післямонгольський час вказана буферна зона ("україна") розширяється. Можна погодитися з думкою М.С.Грушевського, що на окраїнах руської землі мешкало населення, яке прагнуло використати конфлікт між монголами та давньоруськими князями, щоб послабити над собою владний тягар Романовичів і якось захистити себе від наскоків степовиків⁷⁶.

Успіх цієї військової кампанії дав підстави серйозно подумати про відвоювання у монголів Київщини та Києва. Князь Данило для реалізації цього плану вирішив залучити литовського володаря Міндовга, проте восени 1255 р., коли було здійснено виправу на схід, план Данила Романовича через непослідовність литовців був зірваний⁷⁷. Більше того, під час перебування в Луцькій землі литовці "воеваща около Лучьска", що призвело до їх конфлікту з воїнами Данила та Василька⁷⁸.

Взимку 1255 - 1256 рр. Куремса здійснив напад на Володимир-Волинський, але був розбитий, більше того, дружинники Василька "татары бisha... и колодники имаша". Далі Галицько-Волинський літописець пише: "Потом же, Куремьсе стоящю у Лучка". Є всі підстави думати, що цей напад стався через досить тривалий проміжок часу, оскільки Куремса не тільки зібрав для походу великі сили, а й привіз під Луцьк спеціальне штурмове обладнання - "пороки"⁷⁹. Невдача для монголів і цього разу не забарилася. Вони, як вважає М.Ф.Котляр, "були розбиті військом Данила"⁸⁰.

Останній період війни Романовичів з Куремсою збігся з періодом міжцарювання в Сараї. Десь наприкінці 1255 чи на початку 1256 р. у Золотій Орді помер хан Бату, і більше року в ній фактично не було стабільної влади⁸¹. З приходом до влади брата Бату хана Берке (в 1257 р.) спостерігається намагання монголів обмежити владу Романовичів. Г.Вернадський пише, що монголи прагнули помститися Данилові за попередні свої невдачі в першій половині 50-х років⁸². У 1258 р. монгольський улус на Правобережжі, що нале-

жав Куремсі, був переданий досвідченому полководцю Бурундаю⁸³. Невдовзі він здійснив складний і віддалений похід на Литву⁸⁴.

Вочевидь, монголи діяли за принципом "розділяй та володарюй". Вони вирішили за краще завдати удару по Литві, ніж по володіннях Данила, оскільки останні мали добре укріплені міста та фортеці, а на допомогу Данилові могли прийти сусіди. Бурундай застосував тактику "вимушеного союзництва"⁸⁵ і примусив взяти участь у поході Романовичів. У ханській ставці, ймовірно, знали про виникнення конфліктів між Литвою та Галицько-Волинською державою в минулому і прагнули використати ці протиріччя. Напад Бурундая та Василька на литовські землі призвів до різкого погіршення відносин між Міндовгом та Данилом. Литва внаслідок нападу була спустошена ("... взяша татарове всю землю Литовску"⁸⁶).

Наступний похід Бурундая також не був спрямований проти держави Романовичів, а мав на меті напад на Польщу. І цього разу Василько був вимушений виконувати функції союзника ("мирника") монголів⁸⁷. Цього разу маршрут походу проходив через Волинь, де Бурундай добився від князя Василька знищення укріплень Шумська, Данилова, Стожеська, Львова, Крем'янця, Луцька та Володимира. Мешканці Холму відмовилися виконувати волю Бурундая. Хан далі спрямував свої війська до Малої Польщі, де було взято і повністю знищено Сандомир. Про цю подію повідомляють польські рочники⁸⁸.

Необхідно звернути увагу на те, що у пізній "Великопольській хроніці" розповідається про підступні щодо сандомирців дії Василька і його племінників Лева та Романа. Ці князі начебто умовили мешканців Сандомира здатися монголам, які після цього потопили місто в крові⁸⁹. На нашу думку, варто погодитися з поглядом М.Ф.Котляра, який вважає, що цей епізод не більше, як тенденційна вигадка автора "Великопольської хроніки"⁹⁰. Дійсно, по-перше, його інформація не підтверджується сучасними джерелами (польськими рочниками та Галицько-Волинським літописом), по-друге, волинським князям було вкрай не вигідне розорення Сандомира. Швидке відновлення стосунків між волинськими та польськими володарями після нападу Бурундая свідчить, що участь руських князів у вищеназваній кампанії не призвела до загострення відносин між Галицько-Волинською державою і Польщею⁹¹.

Оцінюючи події кінця 50-х років XIII ст., В.Т.Пашуто стверджує, що саме тоді "татаро-монгольські феодалі покінчили... з незалежністю Південно-Західної (Галицько-Волинської) Русі"⁹². На думку В.Л.Сгорова, означені події показали нездатність Данила дати відсіч монголам, що призвело до повного утвердження влади останніх над Південно-Західною Руссю. Цей дослідник докоряє князю, що той злякався монголів і втік зі свого краю, коли йому загрожував Бурундай⁹³. Проте таке звинувачення не коректне. Романовичі тоді не мали можливості розпочати війну з потужним монгольським військом, до того ж загальна міжнародна ситуація довкола їх держави була несприятлива. Ймовірно, князь Данило під час наступу монголів хотів не тільки врятуватися від останніх, а й прагнув знайти на заході можливих союзників проти кочівників. Саме цим пояснюється інформація літопису про те, що тоді він відвідав принаймні Польщу та Угорщину. Але ця спроба не дала результатів, оскільки в той час у Центральній Європі розгорнулася нова фаза війни "за спадщину Бабенбергів"⁹⁴.

Визнаючи політику Бурундая наприкінці 50-х років вдалою, необхідно констатувати, що і монгольський полководець не зміг повною мірою реалізувати свої плани. Не було знищено найбільш укріплений Холм, а найголовніше, що татарам не вдалося завдати достатньо потужного удару Польщі.

Аналіз наявних джерел не дозволяє зробити висновок, що тоді внаслідок Бурндаєвої навали якимось чином змінився характер взаємин між державою Романовичів і монголами. Володіння короля Данила та князя Василька, незважаючи на гегемонію Золотої Орди, що продовжувала зберігатись у Східній Європі, не були ні підкорені, ні перетворені на васальні від Сараю. Останній не поширив на Південно-Західну Русь систему баскачества, яку монгольська ставка наприкінці 50-х років остаточно запровадила в Південно-Східній Русі.

Подальше дослідження проблеми, яка розглядається у запропонованій статті, уявляється як більш глибоке загальне вивчення зовнішньополітичного розвитку Волинсько-Галицької держави Романовичів та Золотої Орди. Вкрай важливою є розробка теоретичного питання про різний ступінь залежності (або про її повну відсутність) у процесі взаємодії суб'єктів міжнародного життя. Сучасний стан розробки політичної історії європейського континенту ставить питання про необхідність дослідження впливу монгольського (золотоординського) фактора на становлення нової карти Східної Європи другої половини XIII - XIV ст.

¹ Насонов А.Н. Монголы и Русь. - М. - Л., 1940; Греков Б.Д., Якубовский А/О. Золотая Орда и ее падение. - М. - Л., 1950; Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. - М., 1966; Вернадский Г. Монголы и Русь. - Тверь, М., 1997; Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы развития Руси. Древняя Русь и кочевники. - М., 1967; Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды XIII - XIV вв. - М., 1985; Guzman G. Christian Europe and Mongol Asia: First Medieval Intercultural Contact Between East and West // Essays in Medieval Studies. - 1985. - № 2 - P.227-244; Halperin Ch.J. Russia and the Golden Horde. The Mongol impact in the medieval Rus' history. — Bloomington, 1985; Кривошеев Ю.В. Русь и монголы. - СПб., 1999; та ін.

² Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — Т.1. Лаврентьевская летопись. - Л., 1926-28. - Стб.453-460.

³ Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Подготовил В. Г. Тизенгаузен. - Т.2. - М., 1941. - С.85.

⁴ Горский А.А. Русские земли в XIII - XIV веках. Пути политического развития. - М., 1996. - С.23.

⁵ ПСРЛ. - Т.2. Ипатьевская летопись. - СПб., 1908. - Стб.777.

⁶ Там же. - Стб.778.

⁷ Там же. - Стб.785-786.

⁸ Там же. - Стб.787.

⁹ Epistola magistri Rogerii im Miserabile Carmen // Scriptores rerum Hungaricarum. Ed. Em.Szentpetery. - Vol.1.- Budapestini, 1937. - P.552-553.

¹⁰ Каргалов В.В. Указ. соч. - С.125-129.

¹¹ Пашуто В.Т. Монгольский поход вглубь Европы // Татаро-монголы в Азии и Европе. - М., 1970. - С.241-262.

¹² Вернадский Г. Указ. соч. - С.65.

¹³ Егоров В.Л. Указ. соч. - С.27.

¹⁴ Шушарин В.П. Свидетельства письменных памятников Королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Прикарпатья первой половины XIII века // История СССР. - 1978. - №2. - С.38-53.

¹⁵ Егоров В.Л. Указ. соч. - С.33-34; Коновалова И.Г., Перхавко В.Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. - М., 2000. - С.91.

¹⁶ ПСРЛ. - Т.2. - Стб.806; Карпини, Джаванни дель Плано. История монголов. Рубрук, Гульям де. Путешествия в восточные страны. Пер. А.И.Малеина. - М., 1957. - С.68.

¹⁷ ПСРЛ. - Т.2. - Стб.792.

¹⁸ Егоров В.Л. Указ. соч. - С.27.

¹⁹ ПСРЛ. - Т.2. - Стб.792.

²⁰ Вернадский Г. Указ. соч. - С.144-146; Егоров В.Л. Указ. соч. - С.151-154, пор. також Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. — М., 1973.

²¹ Вернадский Г. Указ. соч. - С.150.

²² ПСРЛ. - Т.2. - Стб.806.

²³ Котляр М.Ф. Коментар до літопису // Галицько-Волинський літопис. - К., 2002. - С.257-258.

²⁴ Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. Вид.2, допов. - Львів, 1999. - С. 127.

- ²⁵ Карпини, Джааванни дель Плано, Рубрук, Гульям де. Указ. соч. - С.67-68.
- ²⁶ Стависький В. Відомості про Русь з "Історії монголів" Плано Карпіні // Український історичний журнал. - 1986. - № 6. - С.39.
- ²⁷ Крип'якевич І.П. Назв, праця. - С.127.
- ²⁸ Котляр М.Ф. Коментар до літопису. - С.261.
- ²⁹ Halperin Ch.J. Russia and the Golden Horde.- P.29.
- ³⁰ ПСРЛ. - Т.2. - Стб. 809.
- ³¹ Стависький В. Назв, праця. - С.35.
- ³² Назаренко А.В. Западноевропейские источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников. - М., 2000. - С.395.
- ³³ Рамм Б.Я. Папство и Русь в X - XV вв. - М., 1959. - С.163.
- ³⁴ Guzman G. Christian Europe and Mongol Asia. - P.230.
- ³⁵ Большакова С.А. Папские послания галицкому князю как исторический источник // Древнейшие государства на территории СССР за 1975 г. - М.,1975. - С.123-126.
- ³⁶ Там же. - С. 126-127.
- ³⁷ Свідерський Ю.Ю. Боротьба південно-західної Русі проти католицької експансії в X - XIII ст. - К.,1983. - С.112.
- ³⁸ Большакова С.А. Указ. соч. - С. 129.
- ³⁹ Грушевський М.С. Історія України-Руси. - Т.3. Львів, 1905. - С 71.
- ⁴⁰ Карпини, Джааванни дель Плано, Рубрук, Гульям де. Указ соч. - С.70.
- ⁴¹ Егоров В.Л. Указ. соч. - С.33,164.
- ⁴² ПСРЛ. -Т.1. -Стб.472.
- ⁴³ ПСРЛ. - Т.1. - Стб.472-473; Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. - М.,Л.,1950. - С.80.
- ⁴⁴ Горский А.А. Указ. соч. - М.,1996. - С.35.
- ⁴⁵ Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. - М.,1975. - С.30.
- ⁴⁶ Каргалов В.В. Указ. соч. - С. 141.
- ⁴⁷ Жаворонков П.И. Никейская империя и княжества Древней Руси // Византийский временник. - Т.43. - М., 1982. - С.85.
- ⁴⁸ ПСРЛ. -Т.1. -Стб.473.
- ⁴⁹ Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. - К., 1885. - С. 151; Грушевський М.С. Назв. праця. - Т.3. - С.84.
- ⁵⁰ Котляр М.Ф. Загадковий ізяслав з Галицько-Волинського літопису // Український історичний журнал.—1991. - №10. - С.95-102.
- ⁵¹ ПСРЛ. - Т.2. - Стб.828-829.
- ⁵² Грушевський М.С. Назв, праця. - Т.3. - С.71.
- ⁵³ Historica Russiae Monumenta. Ed. A.Turgenev. - Т.1. - Petropoli,1841. - №88.
- ⁵⁴ Рамм Б.Я. Указ. соч. - С.169; Котляр М.Ф. Коментар до літопису. - С.280.
- ⁵⁵ "Великая хроника" о Польше, Руси и их соседях XI - XII вв. - М., 1987. - С. 168-170.
- ⁵⁶ Historia Polski. Tom I do roku 1764. Ćzesc do polowy XV w. - S. 363 (автори розділу - Г.Лябуда та Ю.Бардах).
- ⁵⁷ ПСРЛ. - Т.2. - Стб.826-827.
- ⁵⁸ Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка. - Львів, 1917. - Т.123/124. - С.51; Котляр М.Ф. Коментар до літопису. - С.280.
- ⁵⁹ Чубатий М. Назв, праця. - Т.123/124. - С.51.
- ⁶⁰ ПСРЛ. - Т.2. - Стб.826.
- ⁶¹ Rocznik Krasieńskich// Monumenta Poloniae Historica. Ed. A.Bielowski. - Т.3. - Lwów, 1878. - P. 132.
- ⁶² Abraham W. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi. - Т.1. - Lwów,1904. - С.134.
- ⁶³ [Махновець Л.Є.] Літопис Руський. - К., 1989. - С.413.
- ⁶⁴ ПСРЛ. - Т.2. - Стб.827.
- ⁶⁵ Там же.
- ⁶⁶ Полонська-Василенко Н. Історія України. - Т.1. - К., 1992. - С.201.
- ⁶⁷ Historica Russiae Monumenta. Ed. A.Turgenev. - Т.1. - № 89, 90.
- ⁶⁸ Томашівський С. Українська історія-. Старинні часи і середні віки. - Львів, 1919. - С.99.
- ⁶⁹ Матузова В.И., Назарова Е.Л. Крестоносцы и Русь. Конец XII в. - 1270. Тексты, перевод, комментарии. - М.,2002. - С. 369.
- ⁷⁰ Егоров В.Л. Указ. соч. - С.195-196.
- ⁷¹ Матузова В.И., Назарова Е.Л. Указ. соч. - С.369.
- ⁷² Guzman G. Christian Europe and Mongol Asia. - P.233-234; Егоров В.Л. Указ. соч. - С.196.
- ⁷³ Про це докладно див.: Котляр М.Ф. Коментар до літопису. - С.287- 289, 295- 300.
- ⁷⁴ ПСРЛ. - Т.2. -Стб.838.
- ⁷⁵ Там же.

- ⁷⁶ Грушевський М.С. Назв. праця. - Т.3. - С. 158-159.
- ⁷⁷ Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — М., 1950. — С. 283; Котляр М.Ф. Данило Галицкий. Биографічний нарис. - С.321.
- ⁷⁸ ПСРЛ. -Т.2. -Стб. 841.
- ⁷⁹ Там же. - Стб. 842.
- ⁸⁰ Котляр М.Ф. Данило Галицкий. Биографічний нарис. - С.321.
- ⁸¹ Греков Б.Д., Якубовский А/О. Указ. соч. - С.74.
- ⁸² Вернадский Г. Указ. соч. — С. 165.
- ⁸³ Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. - С.272.
- ⁸⁴ ПСРЛ. - Т.2. - Стб.847.
- ⁸⁵ Егоров В.Л. Указ. соч. - С.202.
- ⁸⁶ ПСРЛ. - Т.5. Псковская вторая летопись. Софийская первая летопись. - СПб.,1851. - С.57; пор. ПСРЛ. - Т.7. Воскресенская летопись. - СПб.,1856. - С.162.
- ⁸⁷ ПСРЛ. - Т.2. - Стб.849.
- ⁸⁸ Rocznik kapitulny krakowski // Monumenta Poloniae Historica. Ed. A.Bielowski. - Т.2. - Lwów, 1872. - P.806-807; Rosznik Krasieńskich. - P.133; Rosznik swietokrzycki nowy // Monumenta Poloniae Historica. - Т.3. - P.73-75; Rosznik Traski // Monumenta Poloniae Historica. Ed. A.Bielowski. - Т.2. - P.839; та ін.
- ⁸⁹ "Великая хроника" о Польше, Руси и их соседях XI - XIII вв. - С. 184-185.
- ⁹⁰ Котляр М.В. Коментар до літопису. — С.306.
- ⁹¹ Wlodarski В. Polska i Rus': 1194 - 1340. - Warszawa, 1966. - ? 145; Щавелева Н.И. К истории второго нашествия монголо-татар на Польшу // Восточная Европа в древности и средневековье. - М., 1978. - С.307-314.
- ⁹² Пашуто В.Т. Героическая борьба русского народа за независимость (XIII в.). - С.276.
- ⁹³ Егоров В.Л. Указ. соч. - С. 189.
- ⁹⁴ Wlodarski В. Polska i Rus': 1194 - 1340. - P. 145-146.
- ⁹⁵ Ждан М. До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди. Нью-Йорк, 1968. - С.68; Чукаева В.А. Русские княжества и Золотая Орда: 1243-1350. - Днепропетровск, 1998. - С.91, 105; Кривошеев Ю.В. Указ. соч. - С. 221, 255.

The Romanovychi's state relationships with the Golden Horde are being examined against the background of the Eastern Europe international life in the middle of the XIII century.

Н.О.Щербак (Київ)

ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ У ВНУТРІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ЦАРИЗМУ НАПРИКІНЦІ XVIII - У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XIX ст.

У статті показано намагання царського уряду законодавчим шляхом вирішити єврейське питання в Правобережній Україні після поділів Речі Посполитої.

Російська імперія була однією з найбільш багатонаціональних країн світу, яка об'єднувала понад 100 націй і народностей. Національна політика царського уряду, як важлива складова внутрішньої політики, була спрямована на зміцнення єдності імперії шляхом денационалізації і насильницької русифікації "іногородців", які становили 57% населення країни. Щодо*кожного з народів російське законодавство передбачало певні обмеження та заборони. Але найбільше обмежень і заборон у Російській імперії відчували на собі євреї, чому достатньо уваги приділено в узагальнюючих працях дослідників єврейства І.Оршанського¹, С.Дубнова², Ю.Гессена³ та ін. Проблему правового та економічного становища євреїв в Україні наприкінці XIX - на початку XX ст. вже порушувала І.М.Погребінська в "Українському історичному журналі"⁴.